

Кобильченко Вадим Володимирович,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту спеціальної педагогіки
НАПН України

ДЕФЕКТИ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАВОПОРУШНИКА

Розкрито особливості первинної соціалізації, яка слугує чинником виникнення протиправних дій.

Ключові слова: *первинна соціалізація; дефекти первинної соціалізації; родина; тривожність.*

Раскрыты особенности первичной социализации, которая служит фактором возникновения противоправных действий.

Ключевые слова: *первичная социализация; дефекты первичной социализации; семья; тревожность.*

In article features of primary socialization which serves as a factor of emergence of illegal actions are opened.

Key words: *primary socialization; defects of primary socialization; family; uneasiness.*

Становлення й розвиток особистості прийнято розглядати як соціалізацію (від лат. *socialis* – суспільний). Тобто, соціалізація – це процес наділення особистості суспільними властивостями, вибору життєвих шляхів, установлення соціальних зв'язків, формування самосвідомості й системи соціальної орієнтації, входження в соціальне середовище, пристосування до нього, освоєння певних соціальних ролей і функцій [1].

Таким чином, соціалізація – це процес засвоєння й відтворення індивідом культурно-історичного досвіду (знань, умінь, норм, цінностей, стилів поведінки та ін.) того суспільства, до якого він належить; іноді соціалізацію також розуміють як результат цього процесу (у цьому разі синонімом виступає поняття “соціалізованість”).

Соціалізація починається в ранньому віці й триває в кількох фазах. Розрізняють первинну соціалізацію в родині, вторинну – в дошкільному навчальному закладі й школі та третинну – у дорослому житті (насамперед – у професійній діяльності). Протягом цього періоду у людини виникають і закріплюються типові реакції на певні життєві ситуації тощо.

Отже, перший соціальний інститут, який здійснює соціалізацію, – родина, що характеризується сталою формою взаємин між людьми. Функція первинної соціалізації зумовлена тим, що сім'я є першою й головною соціальною групою, яка активно впливає на формування особистості дитини. Будучи одним з важливих чинників соціального впливу, родина впливає в цілому на фізичний,

психічний і соціальний розвиток дитини. Роль сім'ї полягає в поступовому введенні дитини в суспільство.

Первинна соціалізація в формуванні особистості відіграє особливо важливу роль, коли дитина ще несвідомо засвоює зразки й манеру поведінки, типові реакції старших на ті або інші проблеми.

Характерною рисою первинної соціалізації є переважно початкове освоєння індивідом навколишнього світу через “розуміння іншого”. Індивід “вбирає” в себе загальні цінності в процесі спілкування зі значущими для нього іншими людьми. На цій стадії ще відсутній вибір значущих інших, оскільки батькам, родині в цілому належить основна роль в соціалізації як її агентам, об'єктивна реальність сприймається дитиною як неминучість, яка конститується в мотиваційних, мовленнєвих та інтерпретаційних схемах.

Є безліч переконливих доказів того, що в родинах із міцними, теплими емоційними контактами, уважним ставленням батьків до дітей у останніх активніше формуються такі якості, як доброзичливість, здатність до співпереживання, самостійність, ініціативність, уміння правильно вирішувати конфліктні ситуації та ін. І навпаки, – чим менше тепла, турботи отримує дитина, тим повільніше формується її особистість. Недостатня увага, низька частота спілкування батьків і дітей (гіпоопіка) з різних причин, у тому числі об'єктивних, нерідко викликають в останніх емоційний голод, недорозвиненість вищих почуттів, інфантильність особистості. Іноді до інфантильності особистості може також приводити й гіперопіка, коли дитину позбавляють самостійності, в усьому потураючи їй [2].

Криміногенні наслідки може мати й така хиба сімейного виховання, коли через відсутність теплих емоційних стосунків і цілеспрямованого морального виховання навколишні піклуються лише про задоволення матеріальних потреб дитини, не привчаючи її з перших років життя до виконання найпростіших обов'язків, дотриманню моральних норм та вимог.

Психологічне відчуження дитини батьками – не єдина причина формування особистості злочинця. Нерідко це відбувається й іншим шляхом: у дитини або підлітка є близькі емоційні зв'язки з батьками, але саме останні демонструють своє зневажливе ставлення до моральних і правових заборон, зразки протиправного поведіння (наприклад, постійно пиячать, скандалять, учиняють хуліганські дії та ін.).

Наслідком цього може бути порушення психічного й психологічного здоров'я дитини, здійснення нею аморальних і протиправних учинків [3]. Саме через відсутність належних виховних впливів або, навпаки, за наявності негативних суспільних впливів певні особистісні риси та моделі поведінки згодом закріплюються в процесі спілкування серед товаришів у школі та поза нею.

Дефекти первинної соціалізації можуть мати криміногенне значення насамперед тому, що дитина ще не засвоїла інших (позитивних) впливів, вона повністю залежна від старших і зовсім беззахисна перед ними. Родина –

головна ланка цього причинного ланцюжка, що виводить дитину на злочинний шлях.

Оскільки тісні контакти з батьками існують, дитина порівняно легко засвоює ці негативні зразки поведінки, які стають невід'ємною частиною її власної психології й починають стимулювати її дії та вчинки. Цей шлях криміногенного зараження особистості досить добре відомий працівникам правоохоронних органів.

Психологічне відчуження батьками дитини, відсутність батьківської турботи й піклування можуть мати місце в явній, відкритій формі. Найчастіше це випадки, коли її б'ють, знущаються з неї, іноді дуже жорстоко, виганяють з власного дому, не годують, не виявляють належної турботи та ін., завдаючи дитині незагойних психічних травм. Неприйняття своєї дитини може бути й прихованим, відносини між батьками й дітьми у цих випадках можуть мати вигляд нейтральних стосунків: кожен живе своїм життям і мало цікавиться життям іншого. Такі стосунки виявити завжди важко, їх, зазвичай, приховують і батьки, й діти, причому роблять це скоріше мимоволі, ненавмисно. Адже навіть для дорослої людини дуже боляче визнати, так ще й відкрито, що батьки її не любили, що вона була для них тягарем тощо. Засуджені в місцях позбавлення волі рідко визнають це, оскільки для них, у їх важкому становищі, допомога, співчуття й любов батьків є надзвичайно важливими, навіть, якщо раніше ніякої близькості з батьками не було.

Останніми роками в нашій державі значно зросла агресивність людей, що прямо пов'язана з порушенням емоційних комунікацій у родині. Ці комунікації зараз суттєво ослабли, родина менше, ніж раніше, здатна ефективно контролювати поведінку своїх членів, які, у свою чергу, далеко не завжди знаходять у ній можливість психологічної розрядки й відпочинку. Зрозуміло, що все це негативно позначається на вихованні підростаючого покоління, активно сприяючи зростанню правопорушень серед дітей і підлітків.

Особливо згубною є відсутність позитивних сімейних контактів для дівчат. По-перше, останнім часом нерідко спостерігається тенденція, коли родина належною мірою не виховує в дівчині жінку, не навчає її жалю, співчуттю, м'якості (за останній час у країні різко зросла агресивність саме серед дівчат-підлітків), причому треба зазначити, що якщо батьки її не любили й не піклувалися про неї, то навряд чи вона сама зможе навчити цьому своїх майбутніх дітей. По-друге, майже всі відкинуті батьками дівчата занадто рано починають статеве життя, стають легко доступним сексуальним об'єктом для більш дорослих хлопців або чоловіків, швидко деморалізуються, їх інтимні зв'язки мають безладний характер. По-третє, відірвавшись від родини, школи, вийшовши за межі нормального людського спілкування, дівчата дуже важко адаптуються до звичайного життя, завойовують повагу оточуючих людей. Соціальне таврування (стигматизація) для жінок, зазвичай, виявляється більш стійким і згубним, аніж для чоловіків. Особливо трагічно складається доля повій, наркоманок, алкоголічок, а також тих, хто пов'язав себе зі злочинцями.

Вони самі не можуть знайти місце в нормальному людському житті, їх також украй важко перевиховати.

Відомо, що в дорослому віці людина часто відтворює у своїй поведінці те, що запам'яталося їй у період дитинства. Наприклад, вона може за допомогою грубої сили долати конфлікти так, як це раніше робили її батьки [2]. Можна сказати, що асоціальна поведінка в певному сенсі є продовженням, наслідком первинної соціалізації.

Як відомо, родина психологічно характеризується тісними зв'язками між її членами, а саме – наявністю взаємних ідентифікацій, взаємними прихильностями, що породжують спільні інтереси та цінності. Внутрішні сімейні відносини становлять собою соціально-психологічні механізми взаєморозуміння між членами родини, виявляючись як здатність кожного з них брати на себе роль іншого. Людина може співчувати й співпереживати іншій людині, якщо вона здатна уявити себе на її місці, зрозуміти, що той, інший, теж може потребувати допомоги й підтримки. Ідентифікація нерозривно пов'язана з комунікацією, тому що тільки уявивши себе на місці іншого, людина може здогадатися про його внутрішній стан. На ідентифікації ґрунтується одна з головних функцій родини – формування в її членів здатності враховувати у своїй поведінці бажання та інтереси інших людей [4].

Родина, включаючи дитину в свою емоційну структуру, забезпечує тим самим їй первинну, але надзвичайно важливу соціалізацію, тобто “через себе” вводить її в структуру суспільства. Якщо цього не відбувається, дитина відчужується від неї, з'являється основа для досить імовірного віддалення в майбутньому від суспільства, його інститутів і цінностей. Це дистанціювання може набути форми стійкого дезадаптивного відчуженого існування, у тому числі бродяжництва, якщо не будуть здійснені спеціальні виховні заходи. Останню обставину потрібно підкреслити особливо, тому що просто настання сприятливих, на думку навколишніх, умов життя може не призвести до бажаних результатів, оскільки ці умови суб'єктивно будуть сприйматися як чужі для такого індивіда, не відповідні його провідним мотиваційним тенденціям.

Численні емпіричні психологічні дослідження переконливо підтверджують залежність девіантної поведінки від первинної соціалізації: кількість осіб з девіантною поведінкою більша в тих випадках, коли соціалізація відбувалася в умовах сімейного неблагополуччя або в неповних родинах. Саме такі люди мають найвищий ступінь внутрішньої несвободи й схильні до протиправних дій.

Надзвичайно важливо зазначити, що в результаті емоційного відчуження дитини батьками, її неприйняття або позбавлення батьківського піклування в її психіці на несвідомому рівні формуються тривожність, занепокоєння, страх втратити себе, своє “я”, свій статус у житті тощо.

Формування й подальший розвиток майбутніх злочинців відбувається так, що в порівнянні з іншими людьми вони зовсім інакше бачать навколишній світ і відповідним чином реагують на його впливи. Їх провідною рисою стає

постійне прагнення до самоствердження, до самоприйняття, захисту себе й свого “я”, відстоювання свого місця в житті. Тенденція до самоствердження може здійснюватися з допомогою зниження статусу іншої людини, її приниження й навіть знищення.

В основі такого поведіння найчастіше ховається екзистенційний страх – страх небуття, неіснування. Цей страх може мати два рівні – страх смерті (вищий рівень) і постійне занепокоєння, тривогу (нижчий рівень). Якщо тривожність досягає рівня страху смерті, то людина активно починає захищати свій біологічний статус, своє біологічне існування (звідси – здійснення насильницьких злочинів як спосіб захисту від світу, що суб’єктивно сприймається як небезпечний або ворожий). Якщо тривожність зберігається на рівні постійного занепокоєння й непевності, то людина може захищати свій соціальний статус, соціальне існування, свою соціальну приналежність шляхом здійснення корисливих і насильницьких злочинів.

Наявність тривожності, несвідоме відчуття примарності й крихкості свого буття, острах небуття є фундаментальними особливостями особистості та якісно відрізняють злочинця від не злочинця. Ці особливості виникають в результаті несприятливого формування особистості, починаючи з дитячих років. За їх наявності людина може вчиняти злочини лише для того, щоб не руйнувалися її уявлення про себе, своє місце у світі, власну самоцінність, щоб не зникло прийнятне для неї біологічне й соціальне буття.

У нашій країні вже давно існують численні об’єктивні чинники, що формують високий рівень тривожності особистості: значне розшарування суспільства у зв’язку з різним рівнем матеріальної забезпеченості, обсягом та якістю соціальних послуг і можливостей; соціальна напруженість між людьми; втрата людьми, особливо молодими, звичних життєвих орієнтирів і цінностей, ослаблення родинних, сімейних та інших зв’язків, соціального контролю [5].

Несприятливе формування особистості, передусім у родині, здатне ще більше підсилити тривожність, породити її високий рівень у тих, хто не був схильний до цього. У тривожних особистостей погроза буттю, біологічному й соціальному, здатна перебороти будь-які моральні перешкоди або правові заборони. Моральні норми в силу зазначених особливостей і відсутності цілеспрямованого виховання не сприймаються або свідомо ігноруються.

Проте негативні наслідки первинної соціалізації в цілому можуть бути попереджені належним сімейним та суспільним вихованням, а висока ситуативна та особистісна тривожність, зокрема, можуть бути зняті або редуковані своєчасним кваліфікованим психологічним втручанням. У принципі, також можлива психологічна корекція негативних особистісних рис за допомогою цілеспрямованого, індивідуалізованого психологічного впливу [4].

Список використаних джерел

1. Большой психологический словарь / [ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко]. – СПб. : ЕВРОЗНАК ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 666 с.

2. Кобильченко В. В. Дитяча агресивність як актуальна проблема сучасної психології / В. В. Кобильченко // Теорія і практика олігофренопедагогіки та спеціальної психології : зб. наук. праць / за ред. Т. В. Сак. – К. : Педагогічна думка, 2012. – Вип. 7 – С. 101–104.

3. Кобильченко В. В. Неадаптивна поведінка підлітків як чинник виникнення правопорушень / В. В. Кобильченко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2012. – № 1. – С. 118–123.

4. Кобильченко В. В. Психологічні засади консультування сімей підлітків-правопорушників / В. В. Кобильченко // Юридична психологія та педагогіка. – 2011. – № 1. – С. 246–252.

5. Кобильченко В. В. Підліткова агресія як актуальна соціально-психологічна проблема сучасного суспільства / В. В. Кобильченко // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. – 2012. – № 2. – С. 120–125.